

L'Albera: un territori entre passatge i limit al llarg del temps

MARTINA CAMIADE, GÉRALDINE CAPRANI,
AURÉLIA GREIVELDINGER I JEAN PIERRE LACOMBE MASSOT

En la seva part extrem oriental, del coll del Portús fins al mar, la cadena pirinenca abandona el seu aspecte d'alta muntanya: és el massís de l'Albera, que culmina a 1.250 m al puig Neulós. El seu vessant nord, rossellonès, és escarpat, mentre que al sud, al costat empordanès, els pendents són més suaus, amb contraforts i petites cadenes secundàries que arriben fins a la planícia. Aquest massís es caracteritza per l'existència de colls de poca altitud molts dels quals són passos naturals molt assequibles: a l'oest, els de Panissars (326 m) i el de Portús (279 m); a l'est, els de Banyuls (357m), dels Frares (250 m) i dels Belitres (202 m). Els colls de la part central són més elevats (entre 800 i 900 m), però no obstant això fàcilment franquejables: colls del Faig, de l'Orri, de la Massana, de la Carbassera, del Pal...

Aquest relleu particular li ha conferit, al llarg de la història, la seva doble condició de barrera natural i de passatge.

Una via de pas mil·lenària

Extremitat oriental de la cadena del Pirineu, l'Albera es troba també a l'extremitat occidental del Mediterrani. Aquesta situació d'interfície entre el mar i la muntanya l'ha posada al cor de les vies de comunicació marítimes. El mar ha estat el major impulsor dels intercanvis culturals entre l'Orient i l'Occident; és per ell que li han arribat les influències generadores de la «revolució» neolítica, i després les aportacions de les cultures fundadores grega i romana. De *Caucoliberis* a Cotlliure, de *Portus Veneris* a Portvendres i de *Rhodes* a Roses, el mar ha posat, des de fa més de 2000 anys, aquestes ciutats portuàries de l'Albera al centre de les rutes econòmiques del Mediterrani.

Al mateix temps, les seves vies terrestres van ser i són encara lloc de pas privilegiat entre la península Ibèrica i la resta d'Europa. Ibers, grecs, romans, visigots i àrabs l'utilitzaren ben abans dels exèrcits francesos i espanyols. Nombrosos i interessants vestigis

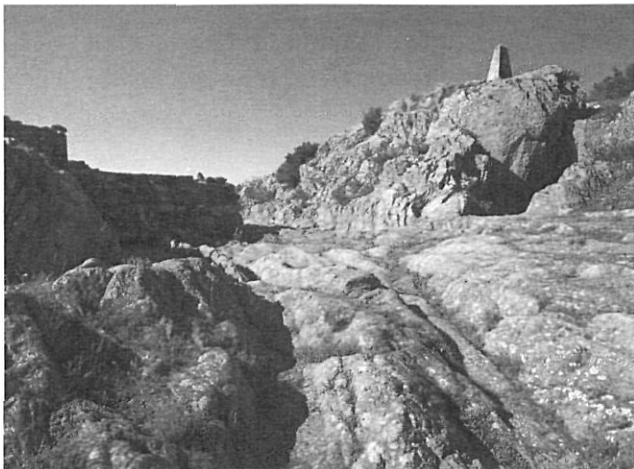
testimonien aquests moviments successius.

Dòlmens, menhirs i roques gravades són els primers testimonis d'una cultura neolítica que es va establir d'un cantó i de l'altre de l'Albera. El sedentarisme de les poblacions autòctones es va desenvolupar al nord i al sud del massís. Petits grups d'agricultors-pastors van ocupar llavors els fons de les valls i replans. Amb l'excepció de Can Isach, a Palau-saverdera, els hàbitats trobats són rars, però en canvi els megàlits són nombrosos: més de 140 dòlmens i menhirs i de 400 roques gravades, majoritàriament concentrats al sud de l'Albera. Al nord no hi ha més d'una dotzena de monuments, que confirmen la presència de comunitats agropastorals a les valls transversals, com les del Ravaner, de la Massana i de la Roca de l'Albera. La identitat tipològica entre els megàlits dels dos vessants testifica la unitat cultural de les poblacions i de la permanència dels seus llaços.

Cap a la fi de l'edat de bronze (segle IX aC), un canvi climàtic va desplaçar una part important de la població centreuropea cap al sud; aquests nousvinguts aportaren un canvi en el ritual funerari: de la inhumació a la incineració i el coneixement del ferro. Les necròpolis d'aquesta època són nombroses als vessants nord i sud; la més extensa és la de Can Bech de Baix a Agullana, que té un miler de sepultures.

La llegenda evoca el pas del mític heroi grec Hèracles per l'Albera. Diferents estudis portats a terme per trobar el traçat d'aquesta via «heracliana» prioritzen el seu pas per l'est de l'Albera. Pujaria el Ravaner fins al coll de Vallauria, després superaria el coll de Banyuls, per seguir cap a Espolla, tot seguint la vall de l'Orlina.

Més enllà d'aquesta llegenda, alguns segles més tard, a l'edat de ferro, aquesta via va connectar les ciutats gregues de *Rhodes* i d'*Emporium as oppida de Ruscino* (prop de Perpinyà) i l'*Illiberris* (Eina). Els nombrosos dòlmens que la poblen, igual que els *oppida* del Ravaner i del Rinbau, signifiquen una ocupació permanent des del temps prehistòric.

Si bé romanen incertes sobre el trajecte de la via precedent, el de la gran carretera interprovincial romana que connecta Roma a Cadix, la *via Domitia*, és ben conegut. Aquesta via travessava el Pirineu als colls del Portús i de Panissars, després es perllongava cap a la península Ibèrica sota la denominació de *via Augusta*, en homenatge a l'emperador August, iniciador del gran programa de la seva reorganització. Al seu pas pel coll de Panissars, passava pel monument que el general Pompeu va fer construir per commemorar la seva victòria sobre els pobles d'Hispania (71 aC).

Així, el conjunt *via Domitia-via Augusta* es confirma com la principal via de pas entre els continents europeu i africà. És aquesta que segueix Aníbal per anar a atacar Roma. És per ella que els primers cristians, via l'Àfrica, arribaren a la *Narbonense*. És també per aquest mateix pas que els visigots van anar del seu regne de Tolosa de Llenguadoc al de Toledo, i que els àrabs van penetrar més enllà dels Pirineus, i pel qual, quaranta anys més tard, van retrocedir sota l'empenta dels francs.

Aquest itinerari va ser utilitzat a l'edat mitjana, sota els noms de *strata francescha* o *caminum franceschum* al llarg dels segles següents; avui la *via Domitia* ha deixat lloc a l'autopista; els milers de camions que travessen cada dia confirmen el seu paper de principal eix de comunicació entre el nord d'Europa i la península Ibèrica.

De manera més dramàtica, aquesta via i els altres passatges de l'Albera s'han convertit, moltes vegades en el transcurs de la història, en camins d'exili. Ho van ser, al segle XVIII, per als *hispani*, aquests cristians que, fugint de l'ocupació musulmana d'Espanya, van fugir pel nord de l'Albera ja alliberada pels francs. Ho va ser també, en el transcurs de les guerres que precediren a la firma del Tractat dels Pirineus, el 1659, per als nombrosos rossellonesos que, negant-se a unir-se a la causa dels invasors francesos, van travessar l'Albera per trobar refugi a Catalunya. En va ser igualment en el moment de la Revolució Francesa, on els partidaris del rei, fugint del Terror, van emigrar en massa. Més a prop de

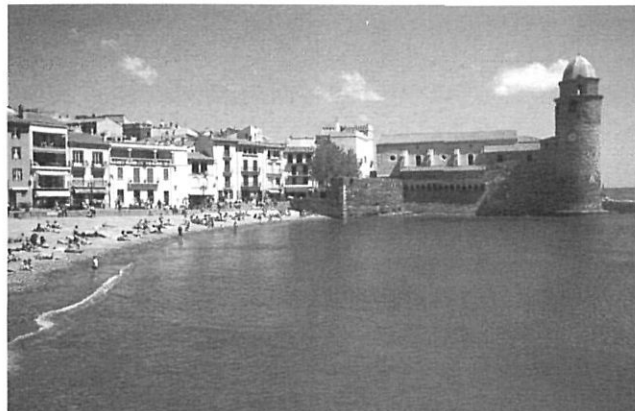
nosaltres, durant les dues guerres mundials (1914-1918 i 1939-1945) i la Guerra Civil Espanyola (1936-1939) milers d'exiliats passaren per aquests camins. Avui encara els fan servir immigrants que intenten penetrar clandestinament a França.

Una zona de límit

Zona de pas, el massís de l'Albera és igualment, des de fa dos mil·lenis almenys, un límit geopolític. La seva cresta, eix vertebrador d'aquest territori, s'ha imposat, des de l'antiguitat, com a línia de demarcació entre les poblacions iberes de les planes del Rosselló i de l'Empordà, després entre les províncies romanes de la *Narbonense* i la *Tarraconense* abans de separar els comtats medievals, els regnes de Mallorca i de Catalunya i Aragó, i convertir-se finalment, el 1659, en frontera entre França i Espanya.

Resultat d'aquestes funcions antagoniques de pas i de límit es troben una quantitat elevada de construccions defensives força ben conservades.

Els forts romans de les Cluses marquen el començament de la fortificació de la via històrica de pas dels Pirineus pels colls del Portús i de Panissars. Aquest conjunt excepcional dels segles III i IV comprèn el fort de la Clusa Alta, el Castell dels Moros i el *Portorium* sobre la *via Domitia*, que controlava la frontera entre la Gàl·lia i Ibèria. Van ser construïts en un moment on les invasions dels bàrbars amenaçaven l'imperi. Després de la seva caiguda, l'Albera es va trobar durant un temps (en els anys 530) al cor de les possessions visigodes. Amenaçats pels francs i rosegats per lluites intestines, els visigots van reutilitzar les fortificacions romanes de les Cluses i en van construir d'altres. Aquestes roques fortificades o *castra* culminen les principals vies de l'Albera: al vessant nord, el *castrum Vulturaria* (Ultrera) i el *castrum Caucoliberis* (Cotlliure); al sud, l'Esquerda de la Bastida a la Jonquera, el puig Castellar a Espolla i la principal d'entre elles, el puig Rom a Roses. Aquests *castra* es van multiplicar durant l'època alt-medieval (segles IX-X) per controlar els territoris conquerits pels francs als àrabs. Van ser al centre de la

reorganització política i administrativa d'aquests territoris, al costat dels monestirs de Sant Quirze de Colera, Sant Pere de Rodes, Santa Maria de Roses, Sant Genís de Fontanes i Sant Andreu de Sureda. Del segle IX al segle XII, aquests últims van constituir la xarxa parroquial al voltant d'un centenar d'esglésies i capelles, representatives de les diverses etapes de l'art romànic.

Al voltant de l'any mil, es van produir profunds canvis a les estructures socials que donaren llum al règim feudal. La generalització de l'herència dels càrrecs va desembocar en l'aparició de llinatges senyoriais que es van materialitzar amb la creació de castells. Si bé aquestes noves construccions van abandonar els cims, van conservar el seu paper estratègic de control de les valls que porten als colls de l'Albera. Van ocupar replans a semipendent com a Requesens, planícies elevades com a Quermançó, la Roca d'Albera, Montesquiú o fins i tot terrenys de la plana com Argelers de la Marenda, Cantallops, Capmany; aquests castells van ser els nuclis al voltant dels quals s'organitzaren els primers pobles, conjuntament amb les sagreres o *celleres* que es van formar al voltant de les esglésies.

Aquest conjunt defensiu va ser completat als segles XIII i XIV per una xarxa de torres de senyals erigides sobre els cims més alts i visibles, des del castell reial de Perpinyà: Madaloc, la Massana i Sant Cristau.

L'època moderna dels segles XV al XVII està marcada per nombrosos conflictes entre França i Espanya i una recuperació de l'activitat de la pirateria. Les amenaces persistents dels pirates turcs van empènyer Espanya a consolidar la seva defensa costanera construint a Roses el castell de la Trinitat i la fortalesa de la Ciutadella. Les hostilitats «seculars» entre les dues potències rivals (de final del segle XV fins a mitjan segle XVII) es van decidir per la firma del Tractat dels Pirineus, que, consagrant l'annexió del Rosselló a França, va convertir el cim de l'Albera no tan sols en un simple límit, sinó en una frontera entre dos Estats. França va reorganitzar el sistema de defensa de la nova província fronterera i el va modernitzar per tal d'adaptar-lo als progressos de l'artilleria. Aquesta tasca va involucrar Vauban, que va privilegiar el reforç de les fortificacions que controlaven els dos principals eixos transfronterers, la via de pas «històric» pels colls de Portús i de Panissars i la via marítima. Sobre el litoral, va reestructurar el castell medieval de Cotlliure, ja reformat per Carles V, va fortificar l'ansa veïna de Portvendres al voltant del reducte de Biarra, del fort del Fanal i del fort de Biarra. Al Portús, va fer taula rasa del castell medieval per construir l'imponent i moderna fortalesa de Bellaguarda, seguint un plànol fortificat.

Al segle XVIII, França va haver d'enfrontar-se a un altre perill amb el seu rival, Anglaterra. La zona litoral fou objecte de totes les atencions a causa de l'amenaça que representava la flota anglesa del Mediterrani. La seva defensa va ser reafirmada per la construcció dels forts Carré i de l'Etoile a Cotlliure i el del cap Ullastrell a Portvendres. Al segle següent, de nou el temor d'un nou conflicte

amb Espanya va motivar la predisposició per a la defensa costanera amb la creació d'una xarxa estratègica de diverses fortificacions sobre la carena de Madeloc: les bateries 500, de Tallaferró, de la Gallina i tres aquarteraments. Van ser completades per una sèrie de fortificacions destinades a la protecció pròxima de Portvendres, declarat port militar el 1846: el fort Mailly, el reducte de la Mauresque i el fort de Biarra, en substitució d'aquell construït per Vauban.

Les guerres de successió espanyoles o guerres carlistes de mitjan segle XIX impulsaren la construcció de dues torres a la Jonquera, tancant el pas cap al coll del Portús: el Serrat de la Plaça i la torre de Carabanxel.

Les últimes fortificacions d'aquesta zona fronterera daten de la Segona Guerra Mundial. Tement un desembarcament de les tropes aliades al Mediterrani, els alemanys, entre 1942 i 1944, van edificar al voltant de Portvendres una sèrie de bateries costaneres, els blocaus. A la mateixa època, tement una invasió francesa, el general Franco feia edificar una línia de defensa transpirenca, la línia P, composta de bateries enterrades. S'estenien al sud de la vall de l'Albera, de Darnius a Punta Falconera, fins al cap de Creus.

De les fortificacions romanes de les Cluses als blocaus de la Segona Guerra Mundial, l'Albera ofereix el més ample espectre de construccions defensives. Tots els tipus de fortificacions hi són representats: muralles i torres d'elevació, castells medievals, bastions del segle XVII, muralles i bateries dels segles XVIII i XIX. Són un reflex de l'evolució de les tècniques militars i de la potència de l'armament. Testimonien la permanència de les condicions geopolítiques que han marcat aquest territori a través dels segles.

Pas límit; una dialèctica permanent

Si el doble paper de pas i de límit és una constant en la història del massís, les seves relacions en el temps són contrastades i evolutives.

Ja límit territorial entre tribus iberes, la cresta de l'Albera seguint la línia divisòria de les aigües fins a Cervera, «*Cervaria locus finis Galliae*», fou una línia divisòria entre les províncies romanes de la *Narbonense* i la *Tarraconense*. Aquest límit, d'ordre administratiu, no diferenciava en res la unitat cultural i econòmica formada pels dos conjunts. El llatí, ferment de la llengua catalana, s'imposà progressivament d'un cantó a l'altre. Construït sobre les fundacions romanes, el regne visigòtic no aportà cap canvi. Curt parèntesi: la incursió àrab va ser l'origen d'un territori defensiu, la Marca Hispànica, format per les terres guanyades pels francs als àrabs. És en aquest marc obert que, sota l'autoritat de Carlemany, es reorganitzaren els territoris al voltant d'algunes famílies que es van repartir el poder civil i religiós. Es van crear noves estructures administratives, calcades dels antics *pagi* romans i visigòtics; la cresta de l'Albera va esdevenir el límit dels nous comtats del Rosselló i Empúries-Peralada. Però d'una part i de l'altra, no hi havia una divisió real: la llengua i

la cultura catalanes es reafirmaren i els intercanvis eren importants, fins al punt de dependre de l'autoritat d'un mateix comte, Gausbert, de 916 a 931, després Gausfred, de 931 a 991. Aquesta situació es va replantejar amb la feudalització, però sí amb la mort de Jaume I el Conqueridor. El repartiment del seu regne entre els seus dos fills va marcar un enduriment del paper de límit. Es pot fins i tot parlar d'una demarcació política entre els regnes de Mallorca i de Catalunya-Aragó. Aquesta partició va ser l'origen de relacions conflictives entre Jaume II i Pere III, i més tard dels seus successors, que van conduir a la pèrdua del regne de Mallorca. Després d'aquest parèntesi d'uns 70 anys, el massís reprengué el seu paper de simple límit entre comtats, que es va mantenir fins al Tractat dels Pirineus el 1659. A conseqüència d'aquesta pretesa «frontera natural» la cresta de l'Albera esdevingué frontera en el sentit «clar i jurídic del terme». Sobre el terreny, el traçat va ser molt més difícil de materialitzar; van caldre més de dos segles de tractes i de conflictes abans d'arribar al tractat de Baiona, el 1888, que va aportar una resposta definitiva i va dur la fixació de les fites de la frontera, del núm. 567 al coll de Panissars al núm. 602 a peu de mar, a la Cova Foradada, entre Cervera i Portbou.

El Tractat dels Pirineus no va caure tanmateix com una ganivetada. Progressius al principi, els canvis s'acceleraren amb dos decrets: a França, el de Lluís XIV, el 1700, que va prohibir l'ús del català com a llengua administrativa, i a Espanya, el de Felip V, el 1716, dit de Nova Planta, que va imposar l'ús del castellà. Paral·lelament les institucions es van afrancesar a un costat de l'Albera i es van castellanitzar a l'altre. Les poblacions van resistir a la seva manera continuant parlant el català i desenvolupant un comerç il·lícit des del final del segle XVII.

Del segle XVIII als nostres dies, el pols de la frontera ha bategat al ritme de les relacions fluctuants entre els dos Estats. Ha conegut nombrosos moments de febre, dels quals dos particularment intensos, la Guerra Gran (1793-1795) i els anys franquistes. En cap d'aquests períodes el pas no ha estat completament tancat, però les traves han estat fortes.

Avui, sota l'estela d'Europa, tots els fantasmes s'han allunyat; el Tractat de Maastrich, l'obertura de les fronteres, la moneda única són catalitzadors del desenvolupament de les accions de cooperació transfronterera. Les iniciatives es multipliquen, sostingudes per programes europeus com Interreg. Però si bé, des de fa diversos segles, l'obertura no ha estat mai tan important, subsisteixen encara pesantors vinculades a les diferències entre les institucions, però sobretot a les mentalitats. La frontera és encara present en l'esperit de la gent, i la seva menor imposició, a manca de la seva desaparició, exigirà temps.

El projecte transfronterer d'inscripció del Vessant Mediterrani del Pirineu a la llista del Patrimoni Mundial de la Unesco pot ajudar a superar aquestes pesantors i poder oferir a les generacions futures una altra manera de concebre les relacions: més fraternals i obertes.

Traduït del francès per Margarita Soler i Baus.

El *Portorium* de les Cluses feia funció de lloc de peatge, on era percebuda la taxa del *Quarantième des Gaules*. Els seus vestigis en fan un monument únic al món, mena d'edifici-porta establert sobre la via mateixa per controlar-ne el passatge. Es compon de dos murs bastits sobre una longitud de prop de 10 m, paral·lels a la via. Es pot veure sobre aquesta última una mortasa de 0,30 m de diàmetre que correspon a la cavitat o *crapaudine* d'un dels dos batents de la porta que, al nord, tancava el passatge; la banda de rodament de la via porta el rastre del desgast del batent occidental, així com del principi de la del batent oriental. Com el castell dels Moros, aquesta torre-porxo ha estat construïda per fer cara a un enemic que vingués del nord. S'observa en el *Portorium*, i també en el fort de la Clusa Alta i el castell dels Moros, la reutilització dels materials del trofeu de Pompeu, llavors en ruïnes.

El *Portorium*, lloc estratègic de pas i simbologia de la demarcació entre les dues províncies de la *Narbonense* i la *Tarraconense*, era dominat i era protegit per dues imponents fortificacions. La més antiga, sens dubte del segle II, de forma allargada, encara la cresta per la riba dreta, al costat de l'actual veïnat de la Clusa Alta, a tocar l'església romànica de Sant Nazari. La més recent, sembla que del segle IV, és molt més extensa i ocupa tot el massís, riba esquerra, on passa la via i on s'aixeca el *Portorium*. Els vestigis d'aquests dos recintes són imponents, i conservats en elevació de manera notable.

Martine Camiade és professora de català de la Universitat de Perpinyà.

Géraldine Caprani és tècnica de gestió.

Aurèlia Greiveldinger és estudiant de doctorat d'Història.

Jean Pierre Lacombe Massot és historiador.

Traducció del francès de Margarita Soler Barris.